

Iwona Niewiadomska

Katolicki Uniwersytet Lubelski

Doświadczanie stresu jako czynnik wpływający na poziom psychospołecznego przystosowania u osób jednokrotnie i wielokrotnie karanych sankcjami izolacyjnymi

Abstrakt: W artykule zaprezentowano wyniki badań nad związkiem między doświadczaniem stresu w pierwszej fazie (spostrzegania bodźców stresowych) i drugiej fazie (radzenia sobie ze stresem) a poziomem psychospołecznego przystosowania osób jednokrotnie i wielokrotnie karanych sankcjami izolacyjnymi. Rezultaty uzyskano na podstawie badań 296 mężczyzn karanych sankcjami izolacyjnymi. Do analizy poziomu psychospołecznego przystosowania wykorzystano *Test Zdań Niedokończonych RISB* Juliana Rottera. Spostrzeganie sytuacji stresowych zostało zmierzone za pomocą *Kwestionariusza Oceny Własnego Życia* Iwony Niewiadomskiej. Pomiaru sposobu radzenia sobie w sytuacjach stresowych dokonano dzięki wykorzystaniu *Kwestionariusza Radzenia Sobie ze Stresem* CISS Normana Endlera i Jamesa Parkera oraz *Kwestionariusza MAP* Johna Marsdena. Uzyskane rezultaty wskazują, że istnieją specyficzne elementy doświadczania stresu, które wpływają na poziom psychospołecznego przystosowania karanych przestępców: 1) niezależnie od liczby odbywanych kar pozbawienia wolności, 2) jedynie u osób jednokrotnie odbywających karę więzienia, 3) jedynie u osób wielokrotnie przebywających w zakładzie karnym.

Słowa kluczowe: doświadczanie stresu, spostrzeganie sytuacji trudnych, radzenie sobie ze stresem, psychospołeczne przystosowanie, więźniowie, jednokrotne odbywanie kary pozbawienia wolności, wielokrotne odbywanie kary pozbawienia wolności.

Teoretyczne podstawy badań

Charakterystyka pierwszej fazy doświadczania stresu: spostrzegania sytuacji trudnych (bodźców wywołujących stres). Złożony układ, obejmujący całokształt związków między konkretną osobą a otaczającym środowiskiem, tworzy sytuację psychologiczną (Tomaszewski 1963, s. 139). Dzięki istnieniu kognitywnych zmiennych osobowościowych postępowanie człowieka charakteryzuje się dużą elastycznością w kontekście zaistniałych zdarzeń, ponieważ jednostka tworzy subiektywne scenariusze dostosowania zachowań do osiągnięcia celu w występujących okolicznościach, a spośród kilku potencjalnych aktywności wybiera taką, która posiada największe prawdopodobieństwo sukcesu (Ericsson, Lehmann 1996, s. 275).

Na szczególną uwagę zasługują sytuacje problemowe, które charakteryzują się rozbieżnością między potrzebami lub zadaniami człowieka a możliwościami zaspokojenia tych oczekiwań lub wykonania zadań (Tomaszewski 1984, s. 134). Do katalogu sytuacji trudnych należą przede wszystkim (Gierowski 1996, s. 137–138; Terelak 2001, s. 186–190):

- deprywacja ważnych potrzeb biologicznych lub psychicznych;
- przeciążenie – konieczność wykonywania zadań przekraczających możliwości fizyczne lub psychiczne;
- sytuacja bolesna – konieczność znoszenia cierpienia fizycznego lub psychicznego (np. obelga, poniżenie, krzywda);
- konflikt motywacyjny – długotrwałe i męczące procesy decyzyjne o negatywnym zabarwieniu emocjonalnym;
- zagrożenie fizyczne (związane z życiem i zdrowiem) lub społeczne (np. możliwość utraty pozycji społecznej) – układ bodźców, które same w sobie są niegroźne, ale sygnalizują pojawienie się przykrych stanów emocjonalnych;
- utrudnienie – ograniczenie działalności intencjonalnej z powodu braku elementów potrzebnych do jej wykonania lub zaistnienie przeszkody w realizacji czynności ukierunkowanych na wybrany cel (frustracja);
- sytuacja nowa – układ okoliczności, w których zawiodą wypróbowane sposoby działania.

Wymienione trudności nie wykluczają się. Mogą one współwystępować ze sobą lub nakładać się na siebie w określonym momencie czasowym lub w długotrwały sposób. Na przykład sytuacja nowa może być równocześnie bolesną, zagrożeniem lub powodować konflikt motywacyjny (Gierowski 1996, s. 138).

Doświadczanie trudności jest ściśle związane ze stresem psychologicznym (Tomaszewski 1984, s. 134). Jego nasilenie stanowi funkcję rozbieżności między wymaganiami wobec jednostki a możliwościami wykonania zadań (Strelau i in. 2004, s. 49–51). O poziomie stresu można mówić dopiero wtedy, gdy wielkość obciążenia osiągnie odpowiedni próg natężenia, tzw. próg stresu. Jego przekro-

czenie jest związane z syndromem reakcji na stres, który przebiega na trzech poziomach – zmian niespecyficznych, specyficznych i modyfikacji czynności ekspresyjnych.

Zmiany niespecyficzne przebiegają od wzmożenia aktywności i polepszenia sprawności, poprzez wzrost napięcia emocjonalnego i pogarszanie funkcjonowania do wyczerpania organizmu, dezorganizacji działania i spadku zainteresowania wynikiem. Zmiany specyficzne polegają na dostosowaniu treści zachowań do rodzaju sytuacji trudnej. W zależności od „progu tolerancji stresu” można wyróżnić dwie formy reakcji specyficznych: a) zwalczanie stresu adekwatne do rodzaju czynnika destabilizującego (np. usuwanie źródła napięcia); b) obronę przed stresem, która pojawia się w sytuacji, gdy jego zwalczanie jest nieskuteczne. Zachowania obronne mogą przyjąć postać realną (np. wycofanie się z sytuacji stresowej, unikanie jej, atakowanie przeszkody) lub postać symboliczną (np. fantazjowanie, zaprzeczanie lub inny rodzaj mechanizmów obronnych). Reakcje związane ze zmianami czynności ekspresyjnych nie służą osiągnięciu konkretnych celów zewnętrznych, lecz sygnalizują stan napięcia emocjonalnego wobec trudności (np. wyrażanie dezaprobaty, werbalizowanie przykrych przeżyć, wściekłość, panika).

W kontekście analizowanego zagadnienia należy również zwrócić uwagę na różne skutki obciążenia stresem w zależności od jego nasilenia. Z reguły reakcje stresowe zakłócają funkcjonowanie człowieka, ale nie prowadzą do zaburzeń w procesie przystosowawczym. Jednak po przekroczeniu indywidualnego „progu tolerancji” przeciążenie jest tak silne, że wywołuje reakcje dezadaptacyjne, które nie są skoncentrowane na zadaniu, lecz jedynie na obronie przed zbyt wysokim napięciem psychicznym (Terelak 2001, s. 228–229).

Splot niekorzystnych czynników sytuacyjnych odgrywa ważną rolę w przepięczności powrotnej (Short 1998, s. 3–36). Recydywiści charakteryzują się zazwyczaj zaburzeniami w funkcjonowaniu emocjonalnym i poznawczym. Problemy te oraz niższa odporność na stres, będąca wynikiem długotrwałych trudności adaptacyjnych, powodują, że osoby z tej grupy często spostrzegają różnego typu okoliczności życiowe w kategoriach sytuacji trudnych. Taka interpretacja zaistniałych zdarzeń zwiększa ryzyko zachowań dewiacyjnych stanowiących reakcję na stres (Brezina 1996, s. 39–60). Wzrost napięcia psychicznego o kryminogennym charakterze jest najczęściej wynikiem trzech rodzajów trudności – przeszkód w osiągnięciu ważnych celów (frustracji), braku szczególnie cenionych wartości (deprywacji), spostrzegania sytuacji awersyjnych (Mazerolle i in. 2000, s. 90).

Analizy empiryczne potwierdzają istnienie związku między wysokim napięciem psychicznym w sytuacjach problemowych a większą liczbą popełnionych przestępstw, nasilonymi zachowaniami agresywnymi, spadkiem liczby społecznych zobowiązań ich sprawców oraz natężonym angażowaniem się w działania grup przestępczych (Mazerolle i in. 2000, s. 89). Wyniki badań pozwoliły również na ustalenie cech sprawców, które zwiększają prawdopodobieństwo popełnienia przestępstwa (przede wszystkim czynu o charakterze agresywnym) w okolicznościach

stresowych. Do podmiotowych czynników ryzyka w tym zakresie należy zaliczyć w szczególności (Agnew 2001, s. 319):

- poczucie niesprawiedliwości;
- przekonanie o własnej wielkości i sile;
- spostrzeganie niskiej kontroli społecznej;
- wzmożoną motywację do radzenia sobie w sytuacjach trudnych w sposób naruszający normy karne.

Osoba odbywająca sankcje izolacyjne za popełnienie przestępstwa może również doświadczyć stresu polegającego na „krytycznym wydarzeniu zmiany życiowej” (Sęk 2001, s. 252). Jest ono bardzo podobne do przeżywania sytuacji trudnej. Różnica polega jednak na tym, że stres sytuacji problemowej można łatwiej przetrwać, natomiast wydarzenie krytyczne wymaga zmian w układzie funkcjonalnym: człowiek–otoczenie. Zmiany te mogą mieć konstruktywny lub destruktywny charakter (Sęk 2001, s. 253). Ich konstruktywność polega m.in. na tym, że tego rodzaju doświadczenie może sprzyjać rozwojowi osoby ze względu na odkrycie wartości wyższych, ukierunkowanie zachowań na dojrzałe cele i/lub zainicjowanie prospołecznych postaw (Cekiera 1993, s. 280–281). Jednak często okoliczności składające się na krytyczne wydarzenia życiowe prowadzą do negatywnych konsekwencji. Ich ryzyko wzrasta, gdy jednostka w takiej sytuacji (Sęk 2001, s. 252–253):

- doświadcza dużych strat fizycznych, psychicznych i/lub społecznych;
- odczuwa wydarzenie krytyczne w różnych sferach życia (np. osobistego, rodzinnego, zawodowego);
- przeżywa duże nasilenie poczucia bezradności i beznadziejności;
- posiada niewielkie zasoby zaradcze.

Przedstawione prawidłowości znajdują odzwierciedlenie we wnioskach z badań dotyczących osób karanych sankcjami izolacyjnymi. Pierwszy z nich polega na tym, że ryzyko powrotności do przestępstwa jest bardzo wysokie u osób, które doświadczają dużego nasilenia problemów w różnych wymiarach życia (Stattin, Magnusson 1995, s. 417–449). Druga prawidłowość dotyczy motywacji zachowań prospołecznych u byłych więźniów – wzrasta ona, gdy stan opresji, w jakim znalazła się osoba po opuszczeniu zakładu, ulega złagodzeniu i gdy jej sytuacja życiowa poprawia się (Bałandynowicz 1996, s. 147).

Skutecznym sposobem działania w sytuacji występowania krytycznych wydarzeń życiowych jest umiejętnie udzielane wsparcie społeczne (Lazarus 1986, s. 5; Sęk 2001, s. 252–253). Podstawowe znaczenie w oferowanej pomocy zyskują dwa czynniki – odpowiednie rozbudzanie nadziei na rozwiązanie problemów jednostki i pozytywne wykorzystanie jej zniecierpliwienia z powodu braku istotnych postępów w przezwyciężaniu trudności. Wymienione czynniki są określane mianem stymulatorów skłonności do zachowań ukierunkowanych na zmianę osobistej sytuacji życiowej. Obniżenie motywacji do zmiany występuje w sytuacji, gdy jednostka posiada nikłą nadzieję na pozytywne rozwiązanie problemu, a jed-

nocześnie wysoki poziom zniecierpliwienia z powodu braku zachodzących zmian (Bałandynowicz 1996, s. 148).

Charakterystyka drugiej fazy doświadczania stresu: kompetencji zaradczych w sytuacjach trudnych. System poznawczy odpowiedzialny za spostrzeganie tego, do jakiego stopnia osoba wykazała się skutecznością w działaniach lub przypuszcza, że może się w nich sprawdzić, jest określany jako kompetencje (Bandura 1982, s. 122–147). W ich rozwoju biorą udział trzy procesy – modelowanie społeczne, ćwiczenie określonych zachowań w celu utrwalenia pożądanych sprawności oraz ich stosowanie w codziennym życiu (Bandura 1997, s. 56–59).

Bardzo ważnym rodzajem kompetencji o charakterze poznawczo-behawioralnym są umiejętności zaradcze w sytuacjach problemowych (Bandura 1997, s. 61). Radzenie sobie ze stresem jest funkcją pierwotnej oceny poznawczej zaistniałego zdarzenia – jeśli osoba zaklasyfikuje sytuację jako stresującą, wówczas zostaje uruchomiony proces adaptacyjny w postaci radzenia sobie. Jego przebieg zależy od wtórnej oceny problemu, w której człowiek szacuje, co można zrobić, by sprostać wymaganiom zaistniałych okoliczności. Możliwości zaradcze są oceniane pod kątem dwóch podstawowych funkcji (Lazarus 1986, s. 24):

- 1) zmiany sytuacji na lepszą (strategie ukierunkowane na problem);
- 2) takiej samoregulacji emocjonalnej, aby nie doszło do załamania odporności psychicznej ani funkcjonowania w relacjach społecznych (strategie zorientowane na emocje).

Istnieją cztery zasadnicze sposoby radzenia sobie ze stresem, które spełniają jednocześnie wymienione funkcje – poszukiwanie informacji (przegląd sytuacji stresowej w celu zdobycia wiedzy potrzebnej do podjęcia racjonalnej decyzji zaradczej lub do przewartościowania zagrożenia), bezpośrednie działanie (czynności nakierowane na zmianę w podmiocie sprawczym lub w otoczeniu, mające na celu uporanie się ze stresem), powstrzymywanie się od aktywności (ze względu na okoliczności brak działań jest korzystniejszy niż ich podjęcie), procesy intrapsychiczne, czyli procesy poznawcze mające na celu regulację emocjonalną – zalicza się do nich przede wszystkim mechanizmy obronne (Terelak 2001, s. 358).

Sposoby zaradcze służące zmianie stanu rzeczy na korzystniejszy mogą przyjmować różnorodne formy – np. monitorowania stresu, strukturalizacji sytuacji czy poszukiwania społecznego wsparcia. Ich skuteczność wymaga jednak prawidłowego funkcjonowania systemu poznawczego, który służy realistycznemu spostrzeganiu stresorów i dostępnych zasobów zaradczych. Jeśli w wyniku takiej oceny jednostka dojdzie do wniosku, że nie potrafi rozwiązać zaistniałego problemu, to zaczyna inicjować emocjonalne strategie zaradcze w postaci fizycznego usuwania się z sytuacji lub stosowania mechanizmów obronnych, np. ignorowania lub racjonalizowania problemu (Brandstädter, Renner 1990, s. 58–67). Ryzyko zaburzeń w przystosowaniu występuje szczególnie wtedy, gdy funkcje zmiany stanu rzeczy i regulacji emocjonalnej wchodzi w konflikt – np. efekt samouspokojenia uzyskany w wyniku używania substancji psychoaktywnych uniemożliwia podjęcie działań adaptacyjnych (Heszen-Niejędek 2000, s. 477).

Za względnie stały przebieg procesu zaradczego oraz specyficzne dla jednostki dyspozycje redukowania stresu psychologicznego odpowiada zmienna osobowościowa, określana jako styl radzenia sobie (Heszen-Niejodek 2000, s. 484). O istnieniu tego wymiaru osobowości przesądza fakt, że ludzie nawykowo stosują stałe wzorce postępowania w sytuacjach, które charakteryzują się podobnymi właściwościami. Styl radzenia sobie decyduje więc o względnej stałości zachowań człowieka w określonych rodzajach trudności. O tym, jakie strategie zostaną przez niego wykorzystane przy rozwiązaniu konkretnego problemu decydują dwa czynniki – możliwości indywidualnego stylu zaradczego i wymagania aktualnej sytuacji (Heszen-Niejodek 2000, s. 488–489).

Proces radzenia sobie można uznać za efektywny, jeśli prowadzi on do trwałego i konstruktywnego rozwiązania problemu, a jednocześnie – do pozytywnych emocji. Studia empiryczne nie wskazują jednoznacznie, jaki styl zaradczy jest najbardziej skuteczny w pokonywaniu stresu. Wyniki części badań skłaniają do wniosku, że efektywność stylu zaradczego zależy od kontekstu sytuacyjnego (Heszen-Niejodek 2000, s. 489), natomiast inne wskazują, że nawet przy uwzględnianiu okoliczności, styl zorientowany na rozwiązanie problemu ma większy walor przystosowawczy niż sposoby ucieczkowo-unikowe lub emocjonalne (Pervin, John 2002, s. 549). Część autorów wyraża również pogląd, że pokonywanie trudności za pomocą emocji często wiąże się z nieskutecznym sposobem gospodarowania wewnętrznymi zasobami zaradczymi, co zwiększa ryzyko nasilenia napięcia psychicznego (Strelau i in. 2004, s. 49–51).

Przedstawione wnioski prowadzą do ważnych aplikacji praktycznych w zakresie przystosowania psychospołecznego osób karanych sankcjami izolacyjnymi. Mianowicie, można sformułować wniosek, że redukcja powrotności do przestępstwa jest związana z potrzebą dostosowania wpływów resocjalizacyjnych do indywidualnego stylu radzenia sobie osoby karanej ze stresem (Heszen-Niejodek 2000, s. 482). W oddziaływaniach służących pozytywnej readaptacji społecznej należy również uwzględnić czynniki zwiększające efektywność stosowanych strategii zaradczych. Wyniki analiz empirycznych przekonują, że zachowania służące rozwiązywaniu problemów są bardziej skuteczne, gdy zawierają następujące elementy (Sęk 2001, s. 258):

- podstawowe zaufanie do siebie i do innych ludzi;
- aktywną eksplorację rzeczywistości i poszukiwanie informacji;
- podział sytuacji problemowej na fragmenty i stopniowe rozwiązywanie trudności;
- konstruktywne radzenie sobie z uczuciami;
- inicjowanie pomocy ze strony innych ludzi;
- rozpoznawanie objawów zmęczenia i dezorganizacji oraz ich przezwyciężanie;
- gotowość do dokonywania zmian w samym sobie.

W kontekście analizy ryzyka powrotności do przestępstwa należy również zwrócić uwagę na stres chroniczny, który polega na długotrwałym przeżywaniu napięcia emocjonalnego o negatywnym charakterze. W populacji osób karanych

sankcjami izolacyjnymi może on wynikać zarówno z długotrwałej izolacji więziennej, jak również z utrzymujących się trudności adaptacyjnych po opuszczeniu zakładu karnego. Analizy empiryczne wskazują, że długotrwałe napięcie psychiczne prowadzi do reakcji, które zwiększają prawdopodobieństwo zachowań przestępczych – np. poprzez preferowanie takich zachowań, jak: niekontrolowane wybuchy wściekłości i / lub gniewu, wrogość wobec ludzi, agresja jako odpowiedź na najmniejszą prowokację, izolowanie się od otoczenia czy pragnienie dominowania nad innymi (Terelak 2001, s. 307). Wymienione przejawy nieprzystosowania społecznego osób karanych sankcjami izolacyjnymi stanowią jednocześnie wskaźniki trudności związanych z wymaganiami, jakie społeczeństwo stawia pod adresem jednostki opuszczającej zakład karny. Duże nasilenie wymienionych powyżej symptomów może prowadzić w rezultacie do wyrządzenia krzywdy społeczeństwu lub jego poszczególnym jednostkom (Ostrowska 1986, s. 8). Przedstawione prawidłowości uzasadniają stwierdzenie występujące w literaturze przedmiotu, że z perspektywy sprawcy czyn karalny (zwłaszcza o charakterze agresywnym) jest często próbą rozwiązania sytuacji trudnej (Strelau i in. 2004, s. 49–51).

Długotrwały stres może również wywoływać negatywne konsekwencje u osoby doświadczającej napięcia psychicznego. Na poziomie funkcji psychicznych mogą one polegać na stanach lękowych, apatii lub depresji, w aspekcie fizjologicznym – mogą prowadzić do chorób psychosomatycznych lub innych problemów zdrowotnych, w wymiarze behawioralnym – zwiększają ryzyko zachowań autodestrukcyjnych, w tym również samobójczych (Strelau i in. 2004, s. 50).

W badaniach podłużnych nad psychologicznymi następstwami stresu chronicznego stwierdzono, że najczęściej jako reakcja na napięcie, oprócz nerwicy (zwłaszcza z komponentem depresyjnym) i chorób psychosomatycznych, pojawia się wzmożone używanie środków psychoaktywnych – przede wszystkim alkoholu (Poprawa 1998, s. 62). Do czynników podmiotowych zwiększających ryzyko używania substancji chemicznych jako strategii zaradczej należy zaliczyć przede wszystkim (Poprawa 1998, s. 65–67):

- brak adekwatnych umiejętności poznawczo-behawioralnych do radzenia sobie ze stresem (ich ubóstwo lub sztywność), przy jednoczesnym przeświadczeniu, że substancja psychoaktywna jest skuteczną metodą rozwiązywania problemów;
- niskie poczucie własnej skuteczności w zakresie radzenia sobie z problemami, a jednocześnie pozytywne oczekiwania wobec efektów używania środka chemicznego w określonej sytuacji – przede wszystkim jako dobrego sposobu redukcji napięcia i oderwania się od aktualnych problemów;
- brak motywacji do zmagania się z problemami życiowymi – niska tolerancja na trudności, nawarstwianie się porażek, tendencja do rezygnacji z wysiłku i poszukiwania „łatwych rozwiązań”;
- posiadanie utrwalonych wzorców używania substancji psychoaktywnych;
- intensywny trening społeczny w zachowaniach o charakterze ucieczkowo-nałogowym.

Używanie środków chemicznych (przede wszystkim alkoholu) jako strategii zaradczej w sytuacjach stresowych jest charakterystyczne dla osób opuszczających zakłady karne. W tym miejscu należy jednak podkreślić, że ich stosowanie jest istotnym czynnikiem ryzyka przestępczości powrotnej i poważnych trudności re-adaptacyjnych – konfliktów z rodziną, problemów w pracy, naruszenia porządku publicznego (Yu 2000, s. 261). Ponadto, ucieczka od stresu w stany intoksykacji wiąże się z paradoksem polegającym na tym, że w krótkiej perspektywie czasowej używanie substancji psychoaktywnych powoduje ulgę, natomiast w dłuższej – wywołuje coraz większe napięcie psychiczne, pogłębia deficyty zaradcze i często prowadzi do powstania mechanizmów uzależnienia, które niszczą prawidłową strukturę dążeń życiowych (Poprawa 1998, s. 68; Terelak 2001, s. 305). Przedstawioną prawidłowość potwierdzają wyniki analiz, w których stwierdzono, że nadużywanie alkoholu często współwystępuje z wielokrotnym popełnianiem przestępstw agresywnych wobec najsłabszych członków rodziny (Łuszczzyńska-Cieślak, Gąsiorowska 2000, s. 132–133).

Badania przestępców biorących udział w terapii uzależnień wskazały, że uczestnictwo w programie sprzyja stosowaniu większej liczby konstruktywnych strategii zaradczych w sytuacjach życiowych (Hepburn 2005, s. 237–259). Analiza stylów zaradczych u leczących się alkoholików pozwala także na stwierdzenie, że proces powrotu do zdrowia współwystępuje ze zmianą sposobów pokonywania kłopotów w postaci większego ukierunkowania na rozwiązanie problemów (m.in. poprzez planowane rozwiązywanie trudności oraz pozytywne przewartościowanie sytuacji) oraz spadku nasilenia stylu zorientowanego na emocje, np. w wyniku rzadszego stosowania strategii konfrontacyjnej polegającej na silnej ekspresji emocji negatywnych (Makowska 1998, s. 108). Przedstawione wyniki badań potwierdzają również prawidłowość polegającą na tym, że wzrost kompetencji w sytuacjach stresowych zmniejsza prawdopodobieństwo stosowania strategii zaradczej w postaci używania substancji psychoaktywnych (Poprawa 1998, s. 62).

Podsumowaniem zagadnień zaprezentowanych w części teoretycznej są dwa pytania, które stanowią uzasadnienie do prowadzenia badań własnych:

1. Jaki jest wpływ spostrzeganych sytuacji stresowych (elementów pierwszej fazy doświadczania stresu) na psychospołeczne przystosowanie osób jednokrotnie i wielokrotnie karanych sankcjami izolacyjnymi?
2. Jaki jest wpływ sposobu radzenia sobie w sytuacjach stresowych (elementów drugiej fazy doświadczania stresu) na psychospołeczne przystosowanie osób jednokrotnie i wielokrotnie karanych sankcjami izolacyjnymi?

Metodologia badań własnych

Odpowiedzi na postawione pytania badawcze zostały oparte na wynikach badań, w których wzięło udział 296 mężczyzn jednokrotnie lub wielokrotnie karanych

sankcjami izolacyjnymi. Podział grupy badanych na osoby jednokrotnie karane sankcjami izolacyjnymi i na recydywistów penitencjarnych jest uzasadniony tym, że prawdopodobieństwo recydywy jest silnie związane z uprzednią karalnością – u osób jednokrotnie odbywających sankcje izolacyjne ryzyko kolejnego przestępstwa kształtuje się na średnim poziomie, ale wzrasta ono bardzo szybko przy kolejnych pobytach w zakładzie karnym. Dlatego zaleca się, aby w badaniach kryminologicznych recydywiści penitencjarni byli traktowani jako oddzielna grupa (Tonry 2001, s. 178).

Półowa badanej grupy (49,4%) to osoby jednokrotnie izolowane. Część z nich była w trakcie odbywania kary (N = 80), a część odbywała ją w przeszłości (N = 66). Natomiast druga połowa uczestników (50,6%) to osoby wielokrotnie pozbawiane wolności, które albo przebywały w zakładzie karnym (N = 80), albo funkcjonowały w warunkach wolnościowych po zakończeniu wykonywania ostatniej sankcji izolacyjnej (N = 70). Liczba odbywanych kar pozbawienia wolności wśród recydywistów penitencjarnych miała proporcjonalny charakter: 18,2% badanych – dwie, 14,2% – trzy, a 18,2% – więcej niż trzy sankcje izolacyjne.

Ze względu na miejsce pobytu respondentów prowadzone badania miały dwojaki charakter. Pierwszy sposób polegał na dotarciu do skazanych mężczyzn odbywających kary pozbawienia wolności. Badania prowadzono w trzech jednostkach penitencjarnych na terenie Lubelskiego Inspektoratu Służby Więziennej: w zakładzie karnym typu zamkniętego dla karanych pierwszy raz w Zamościu, w jednostce typu zamkniętego w Chełmie, przeznaczonej dla mężczyzn pierwszy raz skazanych i dla recydywistów penitencjarnych oraz w zakładzie karnym typu zamkniętego i półotwartego dla recydywistów penitencjarnych we Włodawie. Drugi sposób prowadzenia badań dotyczył mężczyzn, w stosunku do których zakończono wykonywanie sankcji izolacyjnych. Badania były prowadzone na terenie całej Polski, a dotarcie do grupy respondentów było możliwe dzięki kuratorom sądowym, księżom, członkom ruchu AA i pracownikom socjalnym.

Poziom psychospołecznego przystosowania badanych określono na podstawie wyniku ogólnego w *Teście Zdań Niedokończonych RISB* Juliana Rottera, który odzwierciedla możliwości adaptacyjne badanej osoby, w takich obszarach jak: funkcjonowanie w relacjach pozarodzinnych i rodzinnych, stosunek do siebie, dążenia i cele, nasilenie doświadczanych problemów (Jaworowska, Matczak 1998). Wartość psychometryczna metody mierzona za pomocą współczynnika zgodności wewnętrznej α -Cronbacha dla wyniku ogólnego wynosi 0,79 (Matczak, Jaworowska 2003, s. 11–12). Trafność mierzona różnicami w grupach kontrastowych wskazuje, że osoby doświadczające trudności przystosowawczych (m.in. więźniowie, maltretowane kobiety, pacjenci z depresją, bezrobotni) osiągają istotnie niższy poziom przystosowania od osób stanowiących próbę normalizacyjną (Matczak, Jaworowska 2003, s. 13–29).

Wyodrębnienie w populacji jednokrotnie i wielokrotnie karanych mężczyzn takich osób, które charakteryzują się wysokim i niskim poziomem psychospołecznego

przystosowania nastąpiło poprzez zastosowanie odchylenia ćwiartkowego w odniesieniu do wyniku ogólnego w *Teście Zdań Niedokończonych RISB*. Dzięki zastosowaniu takiego zabiegu do analiz wyselekcjonowano wyniki osób, które uzyskały 25% najniższych i 25% najwyższych wyników świadczących o poziomie psychospołecznej adaptacji jednokrotnie karanych przestępców i recydywistów penitencjarnych.

Kolejnym krokiem w analizie wyników było zastosowanie tabel krzyżowych. Dzięki tej procedurze wyselekcjonowano cztery grupy badanych, które jednocześnie uwzględniały współzależności zachodzące między liczbą odbywanych kar pozbawienia wolności a poziomem przystosowania psychospołecznego. Ze względu na dwa wymienione powyżej kryteria (liczba odbywanych kar izolacyjnych: jednokrotny pobyt w więzieniu lub wielokrotne odbywanie kary pozbawienia wolności) oraz poziom przystosowania mierzony wynikiem ogólnym w *Teście Zdań Niedokończonych RISB* (wysoki lub niski), osoby badane zostały podzielone na cztery grupy:

- grupa E (N = 43) – przestępcy jednokrotnie odbywający sankcje izolacyjne z wysokim psychospołecznym przystosowaniem;
- grupa F (N = 30) – przestępcy wielokrotnie odbywający sankcje izolacyjne z wysokim psychospołecznym przystosowaniem;
- grupa G (N = 45) – przestępcy wielokrotnie odbywający sankcje izolacyjne z niskim psychospołecznym przystosowaniem;
- grupa H (N = 33) – przestępcy jednokrotnie odbywający sankcje izolacyjne z niskim psychospołecznym przystosowaniem.

Do badania pierwszej fazy stresowej (spostrzegania bodźców stresorodnych) w grupie badanych osób wykorzystano pierwszą część *Kwestionariusza Oceny Własnego Życia* Niewiadomskiej, która służy do określenia poczucia nasilenia sytuacji trudnych. Wykorzystane narzędzie bazuje na dwóch założeniach. Pierwsze z nich sugeruje, że spostrzeganie sytuacji trudnych ma szczególne znaczenie dla funkcjonowania człowieka w wyniku tego, że zakłóca układ jednostka–otoczenie, powodując taki stan destabilizacji, który doprowadza do stresu psychologicznego (Steuden 1997, s. 77). Założenie drugie wynika z przyjęcia transakcyjnej koncepcji stresu, w której przyjmuje się, że obciążenie psychiczne nie zależy bezpośrednio ani od bodźca stresującego, ani od osoby doświadczającej napięcia – jest wynikiem tego, jak jednostka ocenia zaistniałą sytuację w kontekście adaptacji do otoczenia (Szczepaniak i in. 1996, s. 188–189).

W kwestionariuszu zostało wyszczególnionych 7 rodzajów sytuacji trudnych związanych z:

- deprivacją potrzeb biologicznych i psychicznych;
- nadmiernym obciążeniem fizycznym i/lub psychicznym;
- cierpieniem fizycznym i/lub psychicznym;
- wewnętrznymi konfliktami;
- poczuciem zagrożenia;
- frustracją w realizacji celów;
- nowością napływających bodźców.

Analiza nasilenia spostrzeganych trudności obejmuje trzy perspektywy czasowe – przeszłość, teraźniejszość i przyszłość. Zsumowanie częstotliwości występowania trudności w każdej perspektywie czasowej służy do określenia trzech wskaźników – poczucia nasilenia sytuacji trudnych w przeszłości, odbioru natężenia aktualnych trudności oraz przewidywania sytuacji problemowych w przyszłości. Współczynniki zgodności wewnętrznej α -Cronbacha, liczone na grupie 296 osób, dla wskaźników nasilenia sytuacji trudnych osiągnęły następujące wartości: 0,85 – doświadczanie minionych problemów; 0,83 – przeżywanie aktualnych trudności; 0,71 – przewidywanie przyszłych sytuacji problemowych.

Kwestionariusz *Radzenia Sobie ze Stresem CISS (Coping Inventory for Stressful Situations)* Endlera i Parkera został zastosowany do badania doświadczania stresu w drugiej fazie, czyli do oceny sposobów radzenia sobie ze stresem. Metoda CISS jest oparta na transakcyjnej teorii stresu, która przyjmuje, że działania zaradcze człowieka w sytuacji napięcia psychicznego są efektem interakcji, jaka zachodzi pomiędzy cechami sytuacji a stylem radzenia sobie, charakterystycznym dla danej jednostki (Strelau i in. 2004, s. 54). Proces zmagania się ze stresem polega na ciągu zmieniających się w czasie strategii, które mają na celu spełnianie dwóch podstawowych funkcji – rozwiązanie problemu (uzyskiwane na drodze realizacji zadań) i obniżenie napięcia emocjonalnego (radzenie sobie zorientowane na emocje). Autorzy kwestionariusza dołączyli trzecią formę zachowania w sytuacji stresowej – unikanie okoliczności doprowadzających do napięcia (Szczepaniak i in. 1996, s. 188–191). Powtarzalność wymienionych form zaradczych w różnych sytuacjach stresowych stanowi podstawę do wyodrębnienia trzech stylów w zakresie radzenia sobie z napięciem psychicznym – skoncentrowanego na zadaniu, emocjach i unikaniu. W badaniach empirycznych uzyskano niskie, przeważnie nieistotne, współczynniki korelacji między wskaźnikami wymienionych kategorii, co sugeruje istnienie niezależnych dymensji w zakresie stylów radzenia sobie ze stresem (Parker, Endler 1992, s. 324–326). Współczynniki zgodności wewnętrznej α -Cronbacha w pięciu niezależnych badaniach, w których wzięło udział 2898 osób, wahały się od 0,72 do 0,92; stabilność bezwzględna (określona poprzez obliczenie współczynników korelacji wyników uzyskanych na grupie 238 studentów w dwukrotnych badaniach w odstępie 6 tygodni) wahała się w granicach od 0,51 do 0,73 (Szczepaniak i in. 1996, s. 193–194).

W badaniach wykorzystano również I część *Kwestionariusza MAP (Maudsley Addiction Profile)* Marsdena, będącego ustrukturyzowanym wywiadem, który służy do badania zagadnień związanych z problematyką uzależnień chemicznych (Marsden i in. 1998, s. 1857–1867). Metoda posłużyła do oceny stosowania unikowej strategii radzenia sobie ze stresem, która polega na używaniu substancji psychoaktywnych (Hornowska 2006, s. 10–11). Rzetelność MAP mierzona metodą test-retest w okresie 14 dni wskazała, że współczynniki korelacji dla poszczególnych części metody wahały się od 0,68 do 0,98 (Hornowska 2006, s. 12).

Do poszukiwania odpowiedzi na postawione pytania badawcze wykorzystano analizę wariancji ANOVA (Ferguson, Tkane 1997, s. 272–273).

Wyniki badań własnych

Wpływ spostrzeganych sytuacji trudnych na psychospołeczne przystosowanie osób karanych sankcjami izolacyjnymi

Próba uzyskania odpowiedzi na pierwsze pytanie badawcze polegała na testowaniu zależności zachodzących między nasileniem doświadczanych sytuacji trudnych (oraz między ich rodzajami) w trzech perspektywach czasowych a poziomem psychospołecznego przystosowania w czterech grupach przestępców karanych sankcjami izolacyjnymi E, F, G i H. Badanie wpływu nasilenia sytuacji trudnych w trzech perspektywach czasowych (przeszłej, aktualnej i przyszłej) na poziom psychospołecznego przystosowania u osób jednokrotnie karanych i recydywistów penitencjarnych ilustruje tabela 1.

Nasilenie minionych sytuacji trudnych w porównywanych grupach. Istotnie niższe nasilenie testowanej zmiennej zaznacza się w grupach E i F w stosunku do G i H, co skłania do wniosku, że analizowany wymiar osobowości determinuje psychospołeczne przystosowanie karanych przestępców, niezależnie od liczby odbywanych sankcji izolacyjnych. Zarówno osoby jednokrotnie karane, jak i recydywiści penitencjarni mający duże możliwości przystosowawcze, cechują się niskim nasileniem spostrzegania różnorodnych problemów w przeszłej perspektywie czasowej.

Nasilenie aktualnych sytuacji trudnych w porównywanych grupach. Grupy E i F w odróżnieniu od G i H charakteryzują się istotnie niższym poziomem badanego wymiaru doświadczanego stresu. Uzyskana zależność uzasadnia zatem wniosek, że nasilenie doświadczanych problemów w teraźniejszej perspektywie czasowej wpływa na potencjał przystosowawczy zarówno u osób jednokrotnie karanych, jak i u recydywistów penitencjarnych. Wysokie wskaźniki psychospołecznej adaptacji – niezależnie od liczby odbywanych kar – są uwarunkowane niskim nasileniem spostrzegania sytuacji trudnych w teraźniejszej perspektywie czasowej.

Nasilenie przewidywanych sytuacji trudnych w porównywanych grupach. Badany wymiar osobowości zaznacza się w istotnie mniejszym natężeniu w grupach E i F w stosunku do G i H. Z tego względu został on potraktowany jako zmienna, która warunkuje potencjał adaptacyjny niezależnie od kryteriów powrotności do przestępstwa. U osób odznaczających się dużymi możliwościami przystosowawczymi występuje niskie nasilenie przewidywanych problemów w przyszłościowej perspektywie czasowej.

Rodzaje minionych sytuacji stresowych w porównywanych grupach. Analiza związków między rodzajami minionych sytuacji trudnych a psychospołecznym przystosowaniem u osób jednokrotnie i wielokrotnie karanych została zaprezentowana w tabeli 2.

Tabela 1. Wyniki analizy wariancji (ogólnego modelu liniowego GLM) dla skal *Kwestionariusza Oceny Własnego Życia* Niewiadomskiej w grupach E, F, G, H (wyodrębnionych ze względu na wskaźniki psychosocjalnego przystosowania i powrotność do przestępstwa)

Zmienna zależna Spostrzeganie sytuacji trudnych	Stała		Grupy E, F, G, H źródło zmienności zm. zależnej			Grupa E (N = 43)		Grupa F (N = 30)		Grupa G (N = 45)		Grupa H (N = 33)		E-F	E-G	E-H
	F	p ≤	F	p ≤		M	s	M	s	M	s	M	s	p ≤	p ≤	p ≤
Przeszłość	2087,70	,000	5,32	,002		18,88	5,35	21,17	6,80	23,22	4,53	23,18	6,56	–	,001	,001
Terazniejszość	1509,83	,000	10,64	,000		15,84	5,39	16,07	4,88	21,56	6,58	20,76	5,86	–	,000	,000
Przyszłość	1761,40	,000	7,99	,000		14,88	4,40	15,33	5,19	18,33	5,33	19,61	4,70	–	,001	,000

Tabela 2. Wyniki analizy wariancji (ogólnego modelu liniowego GLM) dla itemów dotyczących rodzajów sytuacji trudnych w przeszłości w *Kwestionariuszu Oceny Własnego Życia* I. Niewiadomskiej w grupach E, F, G, H (wyodrębnionych ze względu na wskaźniki psychospołecznego przystosowania i powrotność do przestępstwa)

Zmienna zależna Rodzaj minionych sytuacji trudnych	Stała		Grupy E, F, G, H źródło zmienności zm. zależnej		Grupa E (N = 43)		Grupa F (N = 30)		Grupa G (N = 45)		Grupa H (N = 33)		E-F	E-G	E-H
	F	p ≤	F	p ≤	M	s	M	s	M	s	M	s	p ≤	p ≤	p ≤
Deprywacja potrzeb	648,56	,000	5,14	,002	2,09	1,25	2,77	1,48	3,02	1,27	3,12	1,27	,032	,001	,001
Obciążenia	957,74	,000	4,96	,003	2,67	1,15	2,63	1,38	3,47	1,01	3,27	1,23	–	,002	,030
Cierpienie	1015,43	,000	4,29	,006	2,56	1,12	2,87	1,31	3,16	1,04	3,45	1,15	–	,015	,001
Konflikty	1203,62	,000	2,03	,112	2,84	1,07	3,20	1,24	3,29	1,01	3,42	1,17	–*	–*	,024*
Zagrożenia	1270,18	,000	3,49	,017	2,81	1,03	3,03	1,19	3,53	,97	3,21	1,14	–	,002	–
Frustracje	1625,74	,000	1,77	,154	3,05	,90	3,33	1,06	3,53	,94	3,30	1,10	–*	,023*	–*
Sytuacje nowe	1478,87	,000	2,19	,091	2,86	,80	3,33	1,09	3,22	1,00	3,39	1,17	,050*	–*	,024*

* brak różnic wynikający z wartości F dla zmiennej zależnej w grupach E, F, G, H.

Po przeprowadzonych analizach zwrócono uwagę na trzy rodzaje zależności między wskaźnikami skuteczności sankcji izolacyjnych a częstotliwością doświadczania określonych problemów w przeszłej perspektywie czasowej.

Pierwsza z nich polega na determinowaniu potencjału przystosowawczego niezależnie od powrotności do przestępstwa. Tego typu wpływ mają dwie kategorie minionych trudności – obciążenia i cierpienie. Istotnie niższe nasilenie tych czynników zaznacza się w grupach E i F w porównaniu z populacją G i H.

Drugi rodzaj zależności dotyczy determinowania wysokiego potencjału adaptacyjnego, ale tylko u sprawców jednokrotnie karanych. Wymieniony rodzaj wpływu jest związany z doświadczaniem deprywacji potrzeb w przeszłej perspektywie czasowej – istotnie niższe nasilenie tej zmiennej występuje w zbiorowości E w porównaniu z grupami F, G i H.

Trzeci typ związków dotyczy warunkowania niskiego potencjału przystosowawczego u recydywistów penitencjarnych. Predyktorem tego rodzaju są minione zagrożenia – ich istotnie wyższa częstotliwość występuje w grupie G w porównaniu do grup E, F i H.

Trzy kategorie przeszłych sytuacji trudnych – konflikty, frustracje i nowość napływających bodźców – nie determinują poziomu psychospołecznego przystosowania osób jednokrotnie i wielokrotnie karanych sankcjami izolacyjnymi. Wskazuje na to podobieństwo wyników tych zmiennych w populacjach E, F, G i H.

Rodzaje aktualnych sytuacji stresowych w porównywanych grupach. Analizę dotyczącą kategorii aktualnie spostrzeganych sytuacji stresowych w porównywanych grupach ilustruje tabela 3.

Na wysoki potencjał przystosowawczy zarówno u osób jednokrotnie odbywających karę pozbawienia wolności, jak i u recydywistów penitencjarnych, wpływa niska częstotliwość aktualnych problemów, będących wynikiem deprywacji potrzeb, cierpienia, zagrożeń, frustracji i sytuacji nowych. Powyższy wniosek jest efektem prawidłowości polegającej na istotnie niższych wynikach wymienionych zmiennych w grupach E i F w odniesieniu do zbiorowości G i H.

Częstotliwość dwóch kategorii sytuacji trudnych – aktualnych obciążeń i konfliktów – nie determinuje wskaźników skuteczności kary pozbawienia wolności. Świadczy o tym podobieństwo porównywanych grup w zakresie tych czynników.

Rodzaje przewidywanych w przyszłości sytuacji stresowych w porównywanych grupach. Tabela 4. ukazuje wyniki wyodrębnionych grup pod względem rodzajów przewidywanych w przyszłości problemów.

Przeprowadzona analiza ukazała dwa typy zależności między częstotliwością przewidywanych rodzajów sytuacji trudnych a psychospołecznym poziomem adaptacji osób odbywających kary pozbawienia wolności. Pierwszy to determinanty wysokiego poziomu przystosowania niezależnie od liczby odbywanych kar izolacyjnych.

Tabela 3. Wyniki analizy wariancji (ogólnego modelu liniowego GLM) dla itemów dotyczących rodzajów aktualnych sytuacji trudnych w *Kwestionariuszu Oceny Własnego Życia* Niewiadomskiej w grupach E, F, G, H (wyodrębnionych ze względu na wskaźniki psychosocjalnego przystosowania i powrotność do przestępstwa)

Zmienna zależna Rodzaj aktualnych sytuacji trudnych	Stała		Grupy E, F, G, H źródło zmienności zm. zależnej			Grupa E (N = 43)			Grupa F (N = 30)			Grupa G (N = 45)		Grupa H (N = 33)		E-F	E-G	E-H
			F	p ≤		F	p ≤		M	s		M	S	M	S	p ≤	p ≤	p ≤
Deprywacja potrzeb	615,71	,000	5,65	,001		2,16	1,23		2,23	1,16		2,96	1,35	3,15	1,35	–	,004	,001
Obciążenia	653,07	,000	2,28	,082		2,09	1,17		2,30	1,09		2,60	1,21	2,70	1,07	–*	,040*	,024*
Cierpienie	687,20	,000	5,55	,001		2,00	,93		2,03	,96		2,80	1,16	2,64	1,29	–	,001	,013
Konflikty	918,20	,000	2,52	,060		2,33	1,04		2,53	1,04		2,91	1,08	2,76	1,03	–*	,010*	–*
Zagrożenia	739,01	,000	5,12	,002		2,19	1,03		2,10	,80		2,84	1,20	2,88	1,32	–	,006	,008
Frustracje	1031,90	,000	4,39	,005		2,72	1,03		2,60	1,13		3,20	1,18	3,45	1,17	–	,048	,006
Sytuacje nowe	924,48	,000	9,47	,000		2,35	,95		2,27	,87		3,33	1,19	3,18	1,36	–	,000	,001

* brak różnic wynikający z wartości F dla zmiennej zależnej w grupach E, F, G, H.

Tabela 4. Wyniki analizy wariancji (ogólnego modelu liniowego GLM) dla itemów dotyczących rodzajów przewidywanych sytuacji trudnych w *Kwestionariuszu Oceny Własnego Życia* Niewiadomskiej w grupach E, F, G, H (wyodrębnionych ze względu na wskaźniki psychospołecznego przystosowania i powrotność do przestępstwa)

Zmienna zależna Rodzaj przewidywanych sytuacji trudnych	Stała		Grupy E, F, G, H źródło zmienności zm. zależnej			Grupa E (N = 43)		Grupa F (N = 30)		Grupa G (N = 45)		Grupa H (N = 33)		E-F	E-G	E-H
	F	p≤	F	p≤		M	S	M	s	M	s	M	s	p≤	p≤	p≤
Deprywacja potrzeb	618,44	,000	5,05	,002	1,84	,84	2,13	1,04	1,30	2,60	1,30	2,70	1,26	–	,002	,001
Obciążenia	876,96	,000	1,83	,144	2,26	1,05	2,37	1,13	2,47	1,01	1,01	2,79	,82	–*	–*	,024*
Cierpienie	667,08	,000	3,11	,028	1,91	,87	2,13	1,11	2,27	1,07	1,07	2,64	1,17	–	–	,003
Konflikty	960,45	,000	1,58	,197	2,33	,86	2,13	,90	2,49	1,06	1,06	2,61	,86	–*	–*	–*
Zagrażenia	825,95	,000	3,82	,011	2,09	*,84	2,17	,91	2,56	1,18	1,18	2,79	1,05	–	,034	,003
Frustracje	1257,22	,000	8,56	,000	2,33	,97	2,33	,84	3,04	,95	3,15	,91		–	,000	,000
Sytuacje nowe	917,20	,000	8,27	,000	2,14	,99	2,07	,87	2,91	1,08	1,08	2,94	1,03	–	,000	,001

* brak różnic wynikający z wartości F dla zmiennej zależnej w grupach E, F, G, H.

Do tego rodzaju zmiennych należy zaliczyć przewidywania dotyczące deprywacji potrzeb, zagrożeń, frustracji i sytuacji nowych w przyszłej perspektywie czasowej. Istotnie mniejsza częstotliwość wymienionych czynników zaznacza się u osób z wysokim potencjałem adaptacyjnym (grupy E i F) w stosunku do jednostek z niskimi możliwościami przystosowawczymi (G i H).

Drugi rodzaj zależności dotyczy determinowania niskich możliwości przystosowawczych u osób jednokrotnie karanych. Ich predyktorem jest przewidywane cierpienie, ponieważ istotnie większa częstotliwość tego czynnika zaznacza się w zbiorowości H w porównaniu z grupami E, F i G.

Dwie kategorie przewidywanych sytuacji trudnych – obciążenia i konflikty – nie wpływają na wskaźniki skuteczności kar izolacyjnych, rozpatrywane w kontekście powrotności do przestępstwa, ze względu na ich porównywalne nasilenie w grupach E, F, G i H.

Wpływ radzenia sobie w sytuacjach stresowych na psychospołeczne przystosowanie osób karanych sankcjami izolacyjnymi

Próba uzyskania odpowiedzi na drugie pytanie badawcze polegała na testowaniu zależności zachodzących między poziomem przystosowania w grupach E, F, G, H a takimi czynnikami drugiej fazy doświadczania stresu, jak:

- style radzenia sobie ze stresem (tab. 5);
- preferowanie unikowych strategii radzenia sobie ze stresem – czynności zastępczych i poszukiwania towarzystwa (tab. 6) i używania substancji psychoaktywnych (tab. 7–8).

Preferowanie stylów radzenia sobie ze stresem w porównywanych grupach. Wyniki wskazujące na nasilenie trzech stylów zaradczych – zadaniowego, emocjonalnego i unikowego w grupach E, F, G i H zawiera tabela 5.

Nasilenie zadaniowego stylu zaradczego w porównywanych grupach. Istotnie niższy poziom testowanej zmiennej zaznacza się w grupie H w stosunku do grup E, F i G. W związku z tym można stwierdzić, że jej niskie natężenie warunkuje tylko niewielki potencjał przystosowawczy u osób jednokrotnie karanych sankcją izolacyjną. Niski wskaźnik przystosowania jednokrotnie karanych przestępców jest determinowany niewielką tendencją do tego, aby w sytuacjach stresowych podejmować wysiłki zmierzające do rozwiązania problemu poprzez jego poznawcze przekształcenie lub próby zmiany sytuacji. Osoby te w niewielkim stopniu planują rozwiązanie zaistniałych trudności i rzadko traktują je w kategoriach zadania.

Nasilenie emocjonalnego stylu zaradczego w porównywanych grupach. Badany wymiar osobowości w istotnie niższym natężeniu zaznacza się w grupie F, a jednocześnie w istotnie wyższym nasileniu w zbiorowości G w stosunku do grup E i H. Można więc stwierdzić, że jego poziom warunkuje zarówno niski, jak i wysoki poziom psychospołecznego przystosowania, ale tylko u recydywistów

Tabela 5. Wyniki analizy wariancji (ogólnego modelu liniowego GLM) dla skal *Kwestionariusza Radzenia Sobie ze Stressem* CISS Endlera i Parkera w grupach E, F, G, H (wyodrębnionych ze względu na wskaźniki psychosocjalnego przystosowania i powrotność do przestępstwa)

Zmienna zależna	Stała		Grupy E, F, G, H źródło zmienności zm. zależnej			Grupa E (N = 43)			Grupa F (N = 30)			Grupa G (N = 45)			Grupa H (N = 33)			E-F	E-G	E-H
	F	p ≤	F	p ≤	F	M	s		M	s		M	s		M	s		p ≤	p ≤	p ≤
Styl zadaniowy	1598,09	,000	7,25	,000		46,77	16,68		53,07	13,55		47,49	13,16		37,09	11,23		–	–	,003
Styl emocjonalny	4359,74	,000	5,74	,001		46,67	9,089		42,03	8,88		50,31	8,41		46,36	7,39		,023	,047	–
Styl unikowy	3437,11	,000	2,13	,099		45,14	10,01		44,03	7,73		47,29	9,50		42,09	8,98		–*	–*	–*

* brak różnic wynikający z wartości F dla zmiennej zależnej w grupach E, F, G, H.

penitencjarnych. Duży potencjał adaptacyjny u wielokrotnie karanych przestępców jest determinowany przez niskie nasilenie tendencji polegającej na tym, aby w sytuacjach trudnych koncentrować się na przeżywanych emocjach negatywnych, stosować myślenie życzeniowe i/lub fantazjować. Natomiast mały potencjał przystosowawczy u recydywistów penitencjarnych jest wynikiem odwrotnej tendencji – ich działania koncentrują się przede wszystkim na redukowaniu napięcia emocjonalnego, skupieniu na sobie, myśleniu życzeniowym i/lub fantazjowaniu.

Nasilenie unikowego stylu zaradczego w porównywanych grupach. W grupach E, F, G i H badana zmienna kształtuje się na podobnym poziomie, co pozwala wysnuć wniosek, że nie determinuje ona wskaźników potencjału przystosowawczego rozpatrywanych w kontekście liczby odbywanych kar izolacyjnych. Ogólna tendencja do wystrzegania się myślenia, przeżywania i doświadczania sytuacji trudnych zaznacza się w podobnym nasileniu zarówno u jednostek z wysokim poziomem adaptacyjności, jak i z niskim potencjałem przystosowawczym.

Preferowanie unikowych strategii radzenia sobie ze stresem w porównywanych grupach. Analizę nasilenia dwóch strategii składających się na unikowy styl zaradczy – czynności zastępczych i poszukiwania towarzystwa – w porównywanych populacjach, ilustruje tabela 6.

Nasilenie czynności zastępczych w porównywanych grupach. Testowany czynnik w podobnym natężeniu występuje w grupach E, F, G i H. W związku z tym można stwierdzić, że nie wpływa on na potencjał przystosowawczy ani u osób jednokrotnie skazanych, ani u jednostek wielokrotnie odbywających kary pozbawienia wolności. Zarówno przestępcy z wysokim wskaźnikiem adaptacyjności, jak i osoby z niskim potencjałem przystosowawczym – niezależnie od liczby odbywanych kar – na podobnym poziomie angażują się w czynności zastępcze (np. sen, oglądanie telewizji, objadanie się) w sytuacji, gdy przeżywają różne problemy.

Nasilenie poszukiwania towarzystwa w porównywanych grupach. W populacji H badana zmienna kształtuje się na istotnie niższym poziomie w odniesieniu do grup E, F i G. Z tego względu można wnosić, że testowana strategia zaradcza wpływa jedynie na niski wskaźnik przystosowania u jednokrotnie karanych przestępców. Na niewielkie możliwości adaptacyjne osób jednokrotnie karanych wpływa niski poziom strategii zaradczej polegającej na poszukiwaniu kontaktów z innymi ludźmi w sytuacjach przeżywania różnego typu trudności.

W tabelach 7–8 zostały przedstawione wyniki porównywanych grup dotyczące konsumpcji środków psychoaktywnych, która została potraktowana jako rodzaj unikowej strategii zaradczej.

Nasilenie używania substancji psychoaktywnych w porównywanych grupach. Testowana strategia na istotnie niższym poziomie kształtuje się w grupach E i F w odniesieniu do zbiorowości G i H. Odkryta prawidłowość świadczy o tym, że natężenie tej zmiennej determinuje poziom psychospołecznego przystosowania, niezależnie od liczby odbywanych kar pozbawienia wolności. Osoby o dużym

Tabela 6. Wyniki analizy wariancji (ogólnego modelu liniowego GLM) dla podskal stylu unikowego w *Kwestionariuszu Radzenia Sobie ze Stressem* CISS Endlera i Parkera w grupach E, F, G, H (wyodrębnionych ze względu na wskaźniki psychosocjalnego przystosowania i powrotność do przestępstwa)

Zmienna zależna	Stała		Grupy E, F, G, H źródło zmienneści zm. zależnej			Grupa E (N = 43)		Grupa F (N = 30)		Grupa G (N = 45)		Grupa H (N = 33)		E-F	E-G	E-H
	F	p ≤	F	p ≤		M	s	M	s	M	s	M	S	p ≤	p ≤	p ≤
Czynności zastępcze	2137,76	,000	2,23	,087		20,14	4,74	19,33	3,82	22,11	6,14	19,61	5,94	—*	—*	—*
Poszukiwanie towarzystwa	2296,30	,000	3,24	,024		16,56	4,91	16,37	4,06	15,58	3,39	13,91	3,00	—	—	,004

* brak różnic wynikający z wartości F dla zmiennej zależnej w grupach E, F, G, H.

Tabela 7. Wyniki analizy wariancji (ogólnego modelu liniowego GLM) dla skal *Kwestionariusza M4P* Marsdena w grupach E, F, G, H (wyodrębnionych ze względu na wskaźniki psychosocjalnego przystosowania i powrotność do przestępstwa)

Zmienna zależna	Stała		Grupy E, F, G, H źródło zmienneści zm. zależnej			Grupa E (N = 43)		Grupa F (N = 30)		Grupa G (N = 45)		Grupa H (N = 33)		E-F	E-G	E-H
	F	p ≤	F	p ≤		M	S	M	s	M	s	M	s	p ≤	p ≤	p ≤
Nasilenie używania substancji psychoaktywnych	938,93	,000	3,51	,017		13,12	4,76	12,50	3,58	15,87	7,71	15,76	4,89	—	,024	,045

Tabela 8. Wyniki analizy wariacji (ogólnego modelu liniowego GLM) dla itemów dotyczących rodzajów używanych substancji psychoaktywnych w *Kwestionariuszu MAP Marsdena* w grupach E, F, G, H (wyodrębnionych ze względu na wskaźniki psychospołecznego przystosowania i powrotność do przestępstwa)

Zmienna zależna	Stała		Grupy E, F, G, H źródło zmienności zm. zależnej		Grupa E (N = 43)		Grupa F (N = 30)		Grupa G (N = 45)		Grupa H (N = 33)		E-F	E-G	E-H
	F	p≤	F	p≤	M	S	M	s	M	S	M	s	p≤	p≤	p≤
Alkohol	610,15	,000	6,38	,000	2,21	1,15	2,23	1,38	2,89	1,38	3,36	1,34	–	,016	,000
Heroina	393,84	,000	1,97	,121	1,07	,34	1,00	,00	1,33	1,04	1,30	,85	–*	–*	–*
Metadon	609,84	,000	2,15	,096	1,05	,30	1,00	,00	1,27	,91	1,03	,17	–*	–*	–*
Kokaina	508,47	,000	1,90	,133	1,05	,30	1,07	,36	1,33	,93	1,15	,57	–*	,031*	–*
Amfetamina	322,79	,000	1,55	,204	1,42	,93	1,20	,66	1,47	1,06	1,73	1,15	–*	–*	–*
Ekstazy	306,30	,000	,77	,515	1,26	,85	1,17	,65	1,42	1,03	1,45	1,03	–*	–*	–*
Konopie	272,42	,000	1,79	,152	1,49	1,00	1,27	,83	1,51	1,12	1,91	1,49	–*	–*	–*
Leki uspokajające	355,36	,000	5,34	,002	1,23	,48	1,23	,77	1,96	1,30	1,70	1,13	–	,001	,043
Halcynogeny	466,16	,000	,80	,494	1,21	,74	1,10	,40	1,31	,85	1,12	,41	–*	–*	–*
Inne substancje	497,56	,000	2,35	,075	1,14	,47	1,23	,68	1,38	,94	1,00	,00	–*	–*	–*

* brak różnic wynikający z wartości F dla zmiennej zależnej w grupach E, F, G, H.

potencjale przystosowawczym – zarówno jednokrotnie, jak i wielokrotnie karane – charakteryzują się niskim nasileniem konsumpcji substancji psychoaktywnych.

Rodzaj używanych środków odurzających w grupach E, F, G i H został przedstawiony w tabeli 8.

Rodzaj używanych substancji psychoaktywnych w porównywanych grupach. Na wysoki poziom przystosowania – niezależnie od liczby odbywanych kar – wpływa niska częstotliwość używania alkoholu i leków uspokajających. Przedstawiony wniosek uzasadnia prawidłowość polegającą na tym, że wymienione czynniki zaznaczają się na istotnie niższym poziomie w grupach E i F w stosunku do zbiorowości G i H. Częstotliwość konsumpcji pozostałych substancji psychoaktywnych w porównywanych grupach zaznacza się na podobnym poziomie.

Wnioski końcowe

Podsumowując zależności zachodzące między doświadczaniem stresu w fazie pierwszej (spostrzeganiem sytuacji trudnych) i w fazie drugiej (radzeniem sobie w sytuacjach trudnych) a poziomem psychospołecznego przystosowania osób jednokrotnie i wielokrotnie karanych sankcjami izolacyjnymi można sformułować kilka wniosków.

Wniosek 1. Wysoki poziom przystosowania psychospołecznego – niezależnie od liczby odbywanych kar pozbawienia wolności – jest istotnie związany z takimi elementami doświadczania stresu, jak:

- niewielkie natężenie spostrzegania bodźców stresogennych w postaci:
 - a) przeszłych sytuacji trudnych – głównie obciążeń i cierpienia;
 - b) aktualnych problemów – przede wszystkim deprywacji potrzeb, cierpienia, zagrożeń, frustracji i sytuacji nowych;
 - c) przyszłych sytuacji problemowych – w głównej mierze deprywacji potrzeb, zagrożeń, frustracji i sytuacji nowych.
- mała częstotliwość używania substancji psychoaktywnych – przede wszystkim alkoholu i leków uspokajających.

Wniosek 2. Predyktorem dużych możliwości przystosowawczych, ale jedynie u jednokrotnie karanych przestępców, jest niska częstotliwość deprywacji potrzeb w przeszłej perspektywie czasowej.

Wniosek 3. Determinantą wysokiego przystosowania psychospołecznego, ale tylko u recydywistów penitencjarnych, jest niskie nasilenie emocjonalnego stylu zaradczego.

Wniosek 4. Na niski poziom możliwości adaptacyjnych sprawców jednokrotnie odbywających kary izolacyjne wpływają takie elementy doświadczania stresu, jak:

- duża częstotliwość przewidywanych w przyszłości sytuacji trudnych związanych z cierpieniem;
- małe natężenie zadaniowego stylu zaradczego;
- niskie nasilenie poszukiwania towarzystwa (unikowej strategii zaradczej).

Wniosek 5. Niewielki potencjał przystosowawczy recydywistów penitencjarnych jest determinowany przez dwa elementy doświadczanego stresu: przez dużą częstotliwość spostrzegania minionych sytuacji trudnych związanych z zagrożeniami oraz przez wysoki poziom emocjonalnego stylu zaradczego.

Przedstawione powyżej prawidłowości uzasadniają stwierdzenie, że możliwości przystosowawcze osób jednokrotnie i wielokrotnie karanych sankcjami izolacyjnymi zależą w istotnym stopniu od doświadczania stresu, czyli zarówno od oceny pierwotnej w transakcji stresowej (poznawczego oszacowania zachodzących zdarzeń), jak również od elementów wtórnej oceny stresowej, która polega na uruchamianiu możliwości zaradczych w kontekście zaistniałej sytuacji oraz na monitorowaniu przebiegu zachowań służących redukowaniu napięcia psychicznego (Heszen-Niejodek 2000, s. 470–471; Lazarus 1986, s. 18–19).

Wpływ doświadczanego stresu na autoregulację zachowań, służącą pozytywnemu przystosowaniu psychospołecznemu osób jednokrotnie i wielokrotnie karanych sankcjami izolacyjnymi, może mieć różnorodny charakter. Nawiązując do stanowiska, że zachowanie przestępcze to często destrukcyjny sposób radzenia sobie ze stresem, można sformułować wniosek, że wskazane w badaniach czynniki zapobiegają stosowaniu takich strategii redukujących napięcie psychiczne, które jednocześnie noszą znamiona czynów karalnych (Gierowski 1996, s. 138).

Druga prawidłowość odnosi się do zróżnicowanych skutków stresu w zależności od jego nasilenia. Z reguły napięcie stresowe zakłóca funkcjonowanie człowieka, ale nie prowadzi do zaburzeń w procesie przystosowania do otaczającej rzeczywistości. Jednak po przekroczeniu indywidualnego „progu tolerancji na stres” przeciążenie jest tak silne, że wywołuje reakcje dezadaptacyjne (Terrelak 2001, s. 228–229). Przedstawioną zależność potwierdza fakt, że w sytuacjach kryminogennych najczęściej dochodzi do nakładania się różnego rodzaju problemów osoby wchodzącej w konflikt z prawem (Stattin, Magnusson 1995, s. 417–449; Gierowski 1996, s. 138). Elementy doświadczania stresu (szczególnie z jego pierwszej fazy związanej ze spostrzeganiem sytuacji trudnych), które zostały wskazane w badaniach, mogą prowadzić do mniejszego poziomu napięcia, a w konsekwencji do mniejszej liczby reakcji dezadaptacyjnych (Sęk 2005, s. 88).

Po trzecie, ze względu na niskie nasilenie spostrzeganych sytuacji trudnych u osób z wysokim poziomem przystosowania społecznego – niezależnie od liczby odbywanych kar – rzadziej dochodzi do przekształcenia doświadczanego stresu w reakcję kryzysową (Paternoster, Mazerolle 1994, s. 235–263). Zgodnie z transakcyjną koncepcją stresu, kryzys rozwija się szczególnie wtedy, gdy dochodzi do sumowania się sytuacji trudnych, a osoba nie potrafi poradzić sobie z narastają-

cym napięciem, co w konsekwencji prowadzi do utraty kontroli nad wydarzeniami i doświadczania ogólnego poczucia „braku mocy” (Kubacka-Jasiecka 2005, s. 64).

Abstract: Experiencing Stress as an Influence Factor on the Level of Psychosocial Adaptation in One-Time and Repeated Offenders Punished with Imprisonment

The article presents the results of research showing the relationship between experiencing stress in the first phase (the perception of stressful stimuli) and the second phase (coping with stress), and the level of psychosocial adaptation of persons once and repeatedly punished with insulation sanctions. The results obtained on the basis of 296 convicted men. For the analysis of the level of psychosocial adaptation The Rotter Incomplete Sentences Blank RISB by J. Rotter was used. The perception of a stress situation was measured by The Own Life Rating Questionnaire by I. Niewiadomska. Measurement of dealing with stressful situations was made by using Coping Inventory for Stressful Situations CISS by N. Endler and J. Parker, and also The Maudsley Addiction Profile MAP by J. Marsden. The results indicate that there are specific elements of the experience of stress that affect the level of psychosocial adaptation of convicted offenders: 1) regardless of the number of prison sentences, 2) only in group with one prison sentence, 3) only in group repeatedly residing in prison.

Key words: stress experiencing, perception of a stress situation, stress coping, psychosocial adaptation, prisoners, one time imprisonment, repeatedly imprisonment.

Bibliografia

- [1] Agnew R., 2001, *Building on the Foundation of General Strain Theory: Specifying the Types of Strain Most Likely to Lead to Crime and Delinquency*. „Journal of Research in Crime and Delinquency”, nr 4.
- [2] Bałandynowicz A., 1996, *Probacja. Wychowanie do wolności*, Wydawnictwo Primus, Grodzisk Mazowiecki.
- [3] Bandura A., 1982, *Self-efficacy Mechanism in Human Agency*, „American Psychologist”, nr 37.
- [4] Bandura A., 1997, *Self-efficacy: The Exercise of Control*, WH Freeman, New York.
- [5] Brandstädter J., Renner G., 1990, *Tenacious Goal Pursuit and Flexible Goal Adjustment: Explication and Age-related Analysis of Assimilative and Accommodative Strategies of Coping*, „Psychology and Aging”, nr 5.
- [6] Brezina T., 1996, *Adapting to Strain: an Examination of Delinquent Coping Responses*, „Criminology”, nr 34.
- [7] Cekiera C., 1993, *Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych. Metody – programy – modele – ośrodki – zakłady – wspólnoty*, TN KUL, Lublin.
- [8] Ericsson K., Lehmann A., 1996, *Expert and Exceptional Performance: Evidence of Maximal Adaptation to Task Constraints*, „Annual Review of Psychology”, nr 47.
- [9] Ferguson G., Takane Y., 1997, *Analiza statystyczna w psychologii i pedagogice*, PWN, Warszawa.

- [10] Gierowski J., 1996, *Rola biegłego psychologa w opiniowaniu o poczytalności – problemy diagnostyczne i kompetencyjne*, [w:] *Postępowanie karne i cywilne wobec osób zaburzonych psychicznie. Wybrane zagadnienia z psychiatrii, psychologii i seksuologii sądowej*, (red.) J. Gierowski, A. Szymusik, Collegium Medicum UJ, Kraków.
- [11] Hepburn J., 2005, *Recidivism Among Drug Offenders Following Exposure to Treatment*, „Criminal Justice Policy Review”, nr 2.
- [12] Heszen-Niejodek I., 2000, *Teoria stresu psychologicznego i radzenia sobie*, [w:] *Psychologia. Podręcznik akademicki. Jednostka w społeczeństwie i elementy psychologii stosowanej*, t. 3, (red.) Strelau J., Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [13] Hornowska E., 2006, *Kwestionariusz MAP (Maudsley Addiction Profile) i jego wykorzystanie w obszarze uzależnień*, „Serwis Informacyjny Narkomania”, nr 2.
- [14] Jaworowska A., Matczak A., 1998, *Test Niedokończonych Zdań Rottera (RISP)*. Podręcznik, PTP, Warszawa.
- [15] Kubacka-Jasiecka D., 2005, *Kryzys emocjonalny i interwencja kryzysowa – spojrzenie z perspektywy zagrożenia ja i poczucia tożsamości*, [w:] *Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby*, (red.) Kubacka-Jasiecka D., Ostrowski T., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
- [16] Lazarus R., 1986, *Paradygmat stresu i radzenia sobie*, „Nowiny Psychologiczne”, nr 3–4.
- [17] Łuszczyńska-Cieślak A., Gąsiorowska E., 2000, *Akty przemocy popełniane przez sprawców nadużywających alkoholu*, „Czasopismo Psychologiczne”, nr 1–2.
- [18] Makowska H., 1998, *Radzenie sobie ze stresem w grupie leczących się alkoholików*, „Przegląd Psychologiczny”, nr 3–4.
- [19] Marsden J., Gossop G., Stewart D., Farrell M., Lehmann P., Edwards C., Strang J., 1998, *The Maudsley Addiction Profile (MAP): A Brief Instrument for Assessing Treatment Outcome*, „Addiction”, nr 12.
- [20] Matczak A., Jaworowska A., 2003, *Test Niedokończonych Zdań Rottera RISB. Aneks do podręcznika. Normalizacja dla osób dorosłych*, PTP, Warszawa.
- [21] Mazerolle P., Burton V., Cullen F., Payne P., 2000, *Strain, Anger and Delinquent Adaptations: Specifying General Strain Theory*. „Journal of Criminal Justice”, nr 2.
- [22] Ostrowska K., 1986, *Diagnozowanie psychologiczne nieprzystosowania społecznego dzieci i młodzieży*, [w:] *Diagnozowanie psychologiczne w kryminologii*, (red.) Ostrowska K., Milewska E., ATK, Warszawa 1986.
- [23] Parker J., Endler N., 1992, *Coping with Coping Assessment: A Critical Review*, „European Journal of Personality”, nr 6.
- [24] Paternoster R., Mazerolle P., 1994, *General Strain Theory and Delinquency: a Replication and Extension*, „Crime & Delinquency”, nr 31.
- [25] Pervin L., John O., 2002, *Osobowość. Teoria i badania*, Wyd. UJ, Kraków.
- [26] Poprawa R., 1998, *Zarys psychologicznej koncepcji używania alkoholu jako sposobu radzenia sobie ze stresem*, „Przegląd Psychologiczny”, nr 3–4.
- [27] Sęk H., 2001, *Wprowadzenie do psychologii klinicznej*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa.
- [28] Sęk H., 2005, *Rola wsparcia społecznego w sytuacji kryzysu*, [w:] *Psychologiczny wymiar zdrowia, kryzysu i choroby*, (red.) Kubacka-Jasiecka D., Ostrowski T., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [29] Short J., 1998, *The Level of Explanation Problem Revisited*, „Criminology”, nr 36.

- [30] Stattin H., Magnusson D., 1995, *Onset of Official Delinquency: Its Co-occurrence in Time with Educational, Behavioral, and Interpersonal Problems*, „British Journal of Criminology”, nr 3.
- [31] Steuden S., 1997, *Dynamika zmian osobowości u osób z rozpoznaną schizofrenią*, RW KUL, Lublin.
- [32] Strelau J., Zawadzki B., Oniszczenko W., Sobolewski A., Pawłowski P., 2004, *Temperament i style radzenia sobie ze stresem jako moderatory zespołu stresu pourazowego w następstwie przeżytej katastrofy*, [w:] *Osobowość a ekstremalny stres*, (red.) Strelau J., Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- [33] Szczepaniak P., Strelau J., Wrześniewski K., 1996, *Diagnoza stylów radzenia sobie ze stresem za pomocą polskiej wersji kwestionariusza CISS Endlera i Parkera*, „Przegląd Psychologiczny”, nr 1.
- [34] Terelak J., 2001, *Psychologia stresu*, Oficyna Wydawnicza „Branta”, Bydgoszcz.
- [35] Tomaszewski T., 1963, *Wstęp do psychologii*, PWN, Warszawa.
- [36] Tomaszewski T., 1984, *Ślady i wzorce*, WSiP, Warszawa.
- [37] Tonry M., 2001, *Unthought Thoughts. The Influence of Changing Sensibilities on Penal Policies*, „Punishment & Society”, nr 1.
- [38] Yu J., 2000, *Punishment and Alcohol Problems Recidivism Among Drinking-Driving Offenders*, „Journal of Criminal Justice”, nr 4.